

Ebû Bekir el-Haddâd'ın Tefsir Metodu

Ferihan ÖZMEN*

Öz: Bu makalede Ebû Bekir el-Haddâd'ın *Tefsîru'l-Haddâd* ismiyle meşhur *Keşfü't-tenzîl fî tahkîki'l-mebâhis ve't-te'vil* isimli eserinin muhtevası ve metodu tanımlanmıştır. Haddâd rivayet ağırlıklı, orta hacimli bir tefsir olan eserinde, Kur'an'ı başından sonuna kadar tefsir etmiş; bu tefsir işleminde Kur'an'ın Kur'an'la, sünnetle ve sahabe sözü ile tefsirine önem vermiş; kıraat farklılıklarına değinmiş ve nesihle ilgili ihtilaflı görüşlere yer vermiştir. Rivayet tefsirinin yanında dirayet metoduna da başvurmuş; Kur'an'ın dil bilimleriyle tefsirini ihmal etmeyerek Kur'an lafızlarının izahı esnasında lugat, sarf, nahiv ve belagat alanında yeterince açıklamalar yapmıştır.

Tefsirin muhteva ve metod açısından en çok dikkat çeken özelliklerinden biri onun fıkıh yönüdür. Haddâd, bu alanda en ihtilaflı konuları bile çok sade ve açık bir şekilde izah etmiş ve Hanefî fıkhına dair önemli ölçüde muhtevayı nakletmiştir. Makalede tefsirin metoduna dair örnekler geniş tutularak, eserin ana hatlarıyla muhtevasının ortaya çıkarılmasına gayret edilmiş; bu şekilde eserin tefsir tarihindeki yeri ve öneminin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ebû Bekir el-Haddâd, Tefsîru'l-Haddâd, tefsir tarihi, müfessir

Tafsir Method of Abu Bakr al-Haddad

Abstract: This article introduces tafsir of Abu Bakr al-Haddad entitled *Kashf al-tanzil fî tahqîq al-mabahith wa-al-ta'wil*, better known as *Tafsir al-Haddad*, with its contents and the methods. In his narration-based exegesis, Haddâd interprets the entire Qur'an, emphasizes the exegesis by the Qur'an, Sunnah and narrations from Sahaba. He mentions the differences of qira'at (science of recitations) and he presents sufficient explanations in the field of language sciences while interpreting the words of the Qur'an.

One of the most attractive features of the tafsir is its fiqh aspect. Even in the most contradictory issues of fiqh, Haddâd uses a simple language and offers a clear explanation of them and transmits an important amount of Hanafi fiqh's content. In the article, it is aimed to reveal the main features of Haddâd's method of tafsir and

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

in this way, the importance of this study in history of tafsir is tried to be revealed by giving many examples of the method of Tafsir in the essay.

Keywords: Abu Bakr al-Haddad, Tafsir al-Haddad, history of tafsir, mufasssir.

İktibas / Citation: Ferihan Özmen, “Ebû Bekir el-Haddâd’ın Tefsir Metodu”, *Usûl*, 23 (2015/1), 67 - 94.

Giriş

Hicrî VIII. asırda, ilmî ve edebî çalışmaların son derece hareketli ve parlak bir düzeye ulaştığı Yemen’de yaşayan Hanefî fakîhi ve müfessir Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed el-Haddâd el-Yemenî¹ (800/1398) tefsir ve fıkıh başta olmak üzere dini ilimler sahasında pek çok eser vermiştir. *Keşfü’t-tenzil fi tahkiki'l-mebâhis ve't-te'vîl* isimli tefsiri *Tefsîru'l-Haddâd* ismiyle meşhur olmuş ve 2003 yılında tahkik edilerek yedi cilt halinde neşredilmiştir. Eserin yazma nüshaları üzerinde çalışılarak hazırlanan *Ebû Bekir el-Haddâd’ın Tefsirinde Uyguladığı Yöntem* isimli bir yüksek lisans tezinde² eserin tefsir kaynaklarına dair gözden kaçırılan bazı önemli hususlar, *Ebû Bekir el-Haddâd ve Tefsir Kaynakları* isimli makalede konu edilmiştir.³ Bu çalışmada da Ebû Bekir el-Haddâd’ın *Tefsîru'l-Haddâd* isimli eserindeki tefsir metodu tasvir edilerek, eserin tefsir tarihindeki yeri ve öneminin ortaya çıkarılmasına, bu şekilde Ebû Bekir el-Haddâd’ın genelde temel İslam bilimlerine özelde ise tefsir ilmine katkılarının belirlenmesine çalışılacaktır. Ebû Bekir el-Haddâd’ın tefsirinin metoduna dair örnekler geniş tutularak, eserin ana hatlarıyla muhtevasının ortaya çıkarılmasına gayret edilecektir.

¹ Hayatı ve ilmî şahsiyeti hakkında bk. Hayreddin ez-Ziriklî (1396/1976), *el-A'lâm : kâmusu terâcîmi li-şehri'r-ricâl ve'n-nisâ*, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1992, II, 67; Muhammed İbrâhim Yahyâ, *el-Medhal ilâ tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerim: el-Haddâd nemûzecen*, Dârü'l-Medari'l-İslâmî, Beyrut 2002, s. 347; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Mesâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, Matbaatü'l-Asriyye, Beyrut 1988, s. 214; Ebû Bekir Sifil, “Haddâd, Ebû Bekir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIV, 553.

² bk. Yavuz Koçak, *Ebû Bekir el-Haddâd’ın Tefsirinde Uyguladığı Yöntem*, (yüksek lisans tezi), OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü 2005.

³ bk. Ferihan Özmen, “Ebû Bekir el-Haddâd ve Tefsir Kaynakları”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2013), 15 (28), s. 43-63.

I. Kur'ân'ın Kendi İç Bütünlüğü İçerisinde Yorumlanması

Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir geleneğinde Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirinin bir metod olma imkânı ve metod kabul edilmesi durumunda bu metodun müfessirin dirayetinden bağımsız olup olmadığı, farklı bir deyişle hangi ayetin hangi ayetle anlaşılması gerektiği İslam tefsir tarihinde farklı görüşleri ve sonuçları ortaya çıkaran konulardandır.⁴ Kur'an'ı Kur'ân ile anlama/yorumlama faaliyeti erken dönemden günümüze kadar Kur'ân'ı konuşmadığı alanlarda konuşurma ve dinî alanda Kur'ân'ı tek kaynak kabul eden salt Kur'âncılık eğilimlerine yol açma gibi sonuçlar doğurmuş olsa da Kur'ân-ı Kerîm'deki konu ve kavramların Kur'ân'ın kendi bütünlüğü içerisinde anlaşılması düşüncesinden hareketle Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri düşüncesi çoğu Kur'ân yorumcusuna cazip gelmiş; hem klasik hem de modern dönemde tefsirde ilk müracaat edilen kaynak Kur'ân'ın kendisi olmuştur. Nitekim Ebû Bekir el-Haddâd da *Tefsîru'l-Haddâd* isimli eserinde Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine önem vermiş; manası mutlak, mücmel, mübhem ve âmm olan ayetlerin tefsirinde öncelikle Kur'ân'ın kendisine başvurmuştur.

Haddâd tefsirinde bazen kelimenin anlamını açıklama konusunda Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri metodunu kullanmıştır. Örneğin المحصن (el-muhsan) kelimesinin zikredildiği Nisâ süresinin 24. ayetini tefsir ederken الاحصان (el-ihsân) kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de çok farklı anlamlarda kullanıldığını ifade ederek, bu anlamları ve kelimenin geçtiği ayetleri sıralamaktadır. Ona göre الاحصان bu ayette olduğu gibi “nikah” (evlenmek) anlamında, “...ve sizden önce kendilerine kitap verilenlerden namuslu hür kadınlar...” (el-Mâide 5/5) ayetinde olduğu gibi “hürriyet” anlamında; “Onlar evlendikten sonra bir fuhuş irtikâp ettikleri takdirde o zaman üzerlerine hür kadınlar üzerindeki cezanın yarısı verilir.” (en-Nisâ 4/25) ayetinde olduğu gibi “İslâm” yani “müslüman olduklarında” anlamında; “*Namuslu, iffetli kadınlara zina*

⁴ bk. Mustafa Öztürk, *Kur'an, Tefsir ve Usul Üzerine Problemler, Tespitler, Teklifler*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011, s. 9-28.

iftirası atan ve sonra da dört şahit getiremeyenler..." (en-Nûr 24/4) ayetinde olduğu gibi "iffet" anlamındadır.⁵

Aynı şekilde Haddâd, Bakara süresinin 262. ayetinde geçen مَنْ kelimesinin aslının قَطَعَ (:kesmek, azaltmak) manasında olduğunu "Onlar için kesintisiz bir ecir vardır." (et-Tîn 95/6) ayetiyle tefsir ederken,⁶ İsrâ süresinin 93. ayetinde geçen زُخْرُفٌ kelimesinin ise "Nihayet yeryüzü zinetini takınp süslediği...." (Yûnus 10/24) ayetinde olduğu gibi aslında "zinet" anlamında olduğunu söylemektedir.⁷

Haddâd, pek çok müfessire göre müşkil bir mana arzeden "İnandıktan, Peygamber'in hak olduğuna şehadet ettikten ve kendilerine açık deliller geldikten sonra, inkâra sapan bir milleti Allah nasıl doğru yola erştirir?" (Âl-i İmran 3/86) ayetini, yine bir başka ayetle tavih ederek şöyle tefsir etmektedir:

"Eğer, 'Ayetin zâhiri, müslüman olduktan sonra inkara düşen kimseyi ve zalimleri, Allah'ın hidâyete erdirmemesini gerektirir. Halbuki çoğu mürted, müslüman olmuş ve pek çok zalim de tevbe etmiştir.' denirse onlara şöyle denir: Ayetin manası, 'Onlar küfür üzerinde oldukları müddetçe Allah onları hidâyete erdirmez. Çabaladıkları ve hakka dönmeye niyet ettiklerinde Allah onları muvaffak eder.' demektir. Nitekim Allah Teâlâ 'Ama bizim uğrumuzda cihad edenleri, elbette kendi yollarımıza erştireceğiz.' (el-Ankebût 29/69) buyurmuştur."⁸

Haddâd mücmel ayetlerin tafsilinde de aynı metodu uygulamaktadır. "Doğrusu insan tahammülsüz ve huysuz yaratılmıştır." (el-Meâric 70/19) ayeti, birçok müfessire göre bu şekilde mücmeldir. Zira insanın hangi yönlerden dayanıksız ve huysuz olduğu açık değildir. Haddâd sonraki ayetlerde Allah Teâlâ'nın "Kendisine kötülük dokundu mu sızlanır. Kendisine hayır dokundu mu cimrilik eder." (el-Meâric 70/20-21) buyurarak bu durumu açıkladığını

⁵ Haddâd, Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed el-Yemenî (800/1398), *Tefsîru'l-Haddâd: Keşfü't-tenzîl fi tahkîki'l-mebâhis ve't-te'vil* (thk. Muhammed İbrahim Yahya), I-VII, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Beyrut 2003, II, 235.

⁶ Haddâd, *Tefsîr*, I, 417.

⁷ Haddâd, *Tefsîr*, IV, 218.

⁸ Haddâd, *Tefsîr*, II, 92.

ifade ederek, “İnsan, kendisine fakirlik ve darlık isabet ettiğinde sızlanır ve sabretmez. Ona kendisini sevindiren mal ve varlık isabet ettiğinde Allah’ın hakkını vermez ve şükretmez.” demektedir.⁹ “Allah peygamberleri toplayacağı günde *”Size ne cevap verildi, diye buyuracak, ...”* (el-Mâide 5/109) ayetinde söz konusu olan peygamberlerin sorgulanması meselesinde, “*Diri diri toprağa gömülen kıza sorulduğunda*” (et-Tekvîr 81/8) ayetinde diri diri toprağa gömülen kızın, katilini suçlamak için sorgulanacağı gibi bu ayette sözü geçen sorgulamanın kendilerine peygamber gönderilenleri suçlamak için olduğunu söylemektedir.¹⁰

II. Hadis Rivayetlerinin Kullanımı

Haddâd, Kur’ân tefsirinde gözardı edilemeyecek bir kaynak olarak hadis rivayetlerini kullanmayı ihmal etmemiş; Kur’ân’ın bazı kelime ve ayetlerinin manalarını açıklamada hadislerden istifade etmiş; manası mücmel, mutlak, âmm, müşkil ve mübhem olan bazı ayetleri sünnetle tafsîl, takyîd, tahsîs, tavzîh ve tebyîn etmiştir. Haddâd özellikle fikhî meselelerin izahında hadislerden geniş ölçüde yararlanmıştır.

Haddâd, çağdaşı çoğu müfessir gibi hadis naklinde senetleri hafzetmiş, rivayeti ya doğrudan Hz. Peygamber’den nakletmiş ya da hadisin ilk râvîsi olan sahabiye zikretmiştir. Örneğin “*...Kötülük yapan, o yüzden cezalandırılır. O, kendisine Allah’tan başka ne bir dost, ne de bir yardımcı bulabilir.*” (en-Nisâ 4/123) ayetinin anlamını hadisle izah ederek şöyle demektedir:¹¹

“Bu ayet nazil olunca, Ebû Bekir (r.a.) ‘Ey Allah Rasulü! Bu ayetten sonra artık kurtuluş nasıl olur?’ dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ‘Allah seni bağışlasın Ebû Bekir! Sen hiç hasta olmaz mısın? Sana hiç musibet isabet etmiyor mu? Sana hiç geçim sıkıntısı isabet etmiyor mu?’ dedi. Ebû Bekir, ‘Evet, ediyor.’ diye cevap verdi. Hz. Peygamber, ‘İşte bu, size verilen cezalardır.’ buyurdu.¹² Ebû Hüreyre’den rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: ‘Bu ayet nazil olduğunda bu durum müslümanların zoruna gitti de Hz. Peygamber’e

⁹ Haddâd, *Tefsîr*, VII, 78.

¹⁰ el-Haddâd, *Tefsîr*, II, 490.

¹¹ Haddâd, *Tefsîr*, II, 325-326.

¹² bk. Ahmed b. Hanbel, IV, 267.

şikayette bulundular. Bunun üzerine Hz. Peygamber ‘Sakin olunuz! Kendisine batan dikenden ona sıkıntı veren felakete kadar mümine zarar veren her musibet, (günahları için) bir keffarettir” buyurmuştur.”¹³

Haddâd “Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizleri şerefli bir yere sokarız.” (en-Nisâ 4/31) ayetini, Hz. Peygamber’in “Büyük günahlardan sakınıldığı takdirde beş vakit namaz, namaz aralarındaki ve cuma namazı da gelecek cumaya kadarki küçük günahlar için keffarettir.” hadis-i şerifiyle¹⁴ açıklamıştır.¹⁵

Kur’ân-ı Kerîm’de umum ifade eden bir lafız, bazen bir başka ayet ile ya da sünnet, kıyas ve icmâ gibi bir yolla tahsîs edilebilir. Haddâd ayetin ayetle tahsisinin yanında, ayetin sünnetle tahsisi metoduna da müracaat etmiştir. Örneğin Bakara süresinin 173. ayetinde yenmesi haram kılınanlar arasında ölü eti de sayılmaktadır. Haddâd bu ayetin Hz. Peygamber’in, “Bize iki ölü ve iki kan helâl kılınmıştır. İki ölü, çekirge ve balıktır. İki kana gelince, bunlar ciğer ve dalaktır.” hadisiyle tahsîs edildiğini söylemektedir.¹⁶

Kur’ân’daki mücmel bir ayeti sünnetle tafsîl etme konusunda Haddâd, “... İçinizden hasta olana veya başından bir rahatsızlığı bulunana kurbandan önce tıraş olduğu için oruç veya sadaka yahut da kurbandan ibaret bir fidye gerekir...” (el-Bakara 2/196) ayetinde mücmel olan fidyenin keyfiyeti meselesini hadisle izah etmiştir. Haddâd ayetin ihramlı iken bitlenen Ka’b İbn Ucre hakkında indiğine dair rivayeti naklederek, fidyenin miktarının her birine yarım sa’ buğday vererek altı fakiri doyurmak yahut üç gün oruç tutmak yahut koyun kurban etmek olduğunu Hz. Peygamber’in beyanı ile açıklamaktadır.¹⁷ “Ey iman edenler! Namaza kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın, ...” (el-Mâide 5/6) ayetini tefsirinde, abdestte dirseklerin yıkanmasının hükmüne dair farklı görüşlere imkân veren ayetteki الی harfi ile ilgili ihtilafı görüşleri naklettikten sonra, bu lafzın farklı manalara ihtimalli olması sebebiyle mücmel olup Hz. Peygamber’in beyanına muhtaç bulundu-

¹³ bk. Müslim, “Birr, Sıla, Âdâb” 14; Nesâî, “Tefsîr”, 102; Ahmed b. Hanbel, II, 248.

¹⁴ bk. İbn Mâce, “Et’ime” 31; Ahmed İbn Hanbel, II, 97.

¹⁵ Haddâd, *Tefsîr*, II, 244.

¹⁶ Haddâd, *Tefsîr*, I, 224.

¹⁷ Haddâd, *Tefsîr*, I, 277.

ğunu, onun abdest aldığı zaman suyu dirseklerine ulaştırdığının rivayet edildiğini, böylece onun bu fiilinün mücmelin beyanı olduğunu, dolayısıyla dirsekleri yıkamanın farz olduğuna hükmedildiğini anlatmaktadır.¹⁸

Müfessirler “İçinizden hiçbiri istisna edilmemek üzere mutlaka herkes cehenneme varacaktır... (Meryem 19/71) ayetinin tefsirinde ihtilaf etmişlerdir. Bazıları herkesin cehenneme uğrayacağını söylerken bir kısmı da başka bazı ayetleri¹⁹ delil göstererek müminlerin cehenneme girmeyeceklerini ifade etmişlerdir.²⁰ Haddâd da bu durumu Câbir b. Abdullah’tan gelen bir rivayetle Hz. Peygamber’in “bütün insanların cehenneme gireceğini, fakat ateşin müminler için, Hz. İbrahim’e olduğu gibi serin ve selamet olacağını” buyurduğunu²¹ naklederek ayetteki bu işkâli sünnetle ortadan kaldırmıştır.²² Haddâd, Bakara 2/238. ayetinde mübhem bırakılan orta namazı, Hz. Peygamber’den ve Hz. Aişe’den²³ nakledilen rivayetlerle ikinci namazı olarak tefsir etmiştir.²⁴

III. Sahabe ve Tâbiûn Sözlerinin Kullanımı

Kur’ân’ın tefsirinin önemli bir kaynağı da Hz. Peygamber’in sohbetinde bulunan ve vahiy ortamına tanık olan sahabeden ve onlardan sonra gelen tâbiûn neslinden aktarılan tefsir rivayetleridir. Kur’ân’ın ilk muhatapları olan sahabe, vahiy yakından takip ederek Kur’ân’ı bizzat Hz. Peygamber’den öğrenmişler, ayetlerin tefsirini ondan dinlemişler ve nüzûl sebeplerine şahit olmuşlardır. Yine Kur’ân’ın yazılması, korunması ve anlaşılması için Hz. Peygamber tarafından yürütülen faaliyetlere de katılmışlardır. Onları takip eden tâbiun döneminde tefsir faaliyetleri ivme kazanmış ve tefsir ilmi ekolleşmiştir.

¹⁸ Haddâd, *Tefsîr*, II, 383-384.

¹⁹ örn. el-Enbiyâ 21/101-102.

²⁰ er-Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer (606/1209), *et-Tefsîrü'l-kebîr (Mefâtihi'l-gayb)*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1934, XXI, 242-243.

²¹ bk. Ahmed b. Hanbel, III, 328.

²² Haddâd, *Tefsîr*, IV, 306.

²³ bk. Ebû Dâvûd, “Salât”, 5; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur’ân, 3; Nesâî, “Salât”, 14. Müslim, “Salât,” 37; Ahmed b. Hanbel, VI, 73, 178.

²⁴ Haddâd, *Tefsîr*, I, 370-371.

Haddâd Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması konusunda önemli ve vazgeçilmez bir kaynak olarak sahabe ve tâbiûn sözlerini son derece ciddi bir şekilde kullanmış; sebab-i nüzûl, nesh ve kıraate dair onların yapmış oldukları tevil ve tefsirlerden geniş bir şekilde yararlanmışır. Tefsirinde sahabeden çoğunlukla İbn Abbâs'tan (68/687) gelen rivayetleri naklederken,²⁵ tâbiundan Mücâhid b. Cebr (103/721),²⁶ İkrime (105/723),²⁷ Katâde b. Diâme (117/735),²⁸ Hasan-ı Basrî (110/728),²⁹ Zeyd b. Eslem (136/753),³⁰ Ebu'l-Âliye (90/708)³¹ ve Muhammed b. Ka'b el-Kurâzî (118/736)³² gibi müfessirlerin görüşlerine yer vermiştir. Örneğin “*Bir de sayılı günlerde Allah'ı zikredin (tekbir alın)...*” (el-Bakara 2/203) ayetinin tefsirinde, “İbn Abbâs, Hasan, Mücâhid, Atâ, Dahhâk ve İbrahim en-Nehaî'den ‘sayılı günler’in ‘teşrik günleri’, ‘malum günler’in³³ ise ‘Zilhicce’nin on günü’ olduğu rivayet edilmiştir.” demektedir.³⁴ Nisâ 4/31. ayetinde söz edilen büyük günahların neler olduğunu da sahabe ve tabiûn sözleriyle açıklayan Haddâd’ın naklettiğine göre İbn Ömer bunları, “Allah’a şirk koşmak, ana-babaya isyan etmek, adam öldürmek, faiz ve yetim malı yemek, iffetli kadına iftira etmek ve yalan yere yemin etmek” şeklinde saymış; İbn Mes’ûd (r.a.) ise büyük günahları “Allah’ın lütfundan ümidini kesmek, Allah’ın rahmetinden ümit kesmek, Allah’ın mekrinden emin olmak, Allah’a şirk koşmak” şeklinde sıralamıştır. Haddâd’ın naklettiği başka bir rivayete göre İbn Abbâs, “Allah Teâlâ’nın, kendilerini işleyenlere cehennemi vaad ettiği veya dünyada hakkında ‘had’ cezası belirlediği her şey büyük günahıdır.” demiştir.³⁵

²⁵ bk. Haddâd, *Tefsîr*, I, 43; 55, 70, II, 9.

²⁶ bk. Haddâd, *Tefsîr*, I, 115, 116, 118, 119, 125, 127, 129, 146, 150,

²⁷ bk. Haddâd, *Tefsîr*, I, 53, 115, 121, 136, 162, 164, 168, 170, 207, 211.

²⁸ bk. Haddâd, *Tefsîr*, I, 111, 115, 118, 119, 125, 126, 128, 129.

²⁹ bk. Haddâd, *Tefsîr*, I, 118, 124, 125, 127, 128, 138, 142, 144, 148, 149.

³⁰ bk. Haddâd, *Tefsîr*, I, 275, 341, 385, 422, 448.

³¹ bk. Haddâd, *Tefsîr*, I, 122, 213, 295, 278, 427, 541.

³² bk. Haddâd, *Tefsîr*, I, 31; II, 192; III, 61, 385, 429, 478.

³³ el-Hacc 22/28.

³⁴ Haddâd, *Tefsîr*, I, 293.

³⁵ Haddâd, *Tefsîr*, II, 244.

IV. Esbâb-ı Nüzûlün Nakledilmesi

Kur'ân-ı Kerîm, yirmi küsur yıllık zaman zarfında, farklı mekânlarda, çeşitli konularda parça parça nazil olmak suretiyle tamamlandığından, insan eliyle telif edilen yazılı metinlerin düzenindeki gibi “giriş, gelişme, sonuç” şeklinde kompoze edilmemiştir. Dolayısıyla onun anlaşılmasında, açıklanmasında ve ayetlerinden hüküm çıkarılmasında, ayetlerin iniş sebeplerini bilmenin çok önemli bir rolü olduğu bilinmektedir. Haddâd, Kur'ân tefsirinde nüzûl sebeplerini vermeye özen göstermiştir. Örneğin Furkân süresinin 27. ayeti, Ukbe b. Ebi Muayt hakkında inmiştir. Haddâd'ın naklettiğine göre Ukbe iman etmek istiyordu. Fakat arkadaşı Übeyy İbn Halef ona, “Eğer iman edersen seninle asla konuşmayacağım!” demiş, böylece onu, Bedir günü kafir olarak ölünceye kadar imandan men etmiştir.³⁶

Yine Haddâd'ın naklettiğine göre, “Şüphesiz ki, kıyamet saatinin bilgisi Allah yanındadır. Yağmuru O yağdırır, rahimlerde ne varsa (erkek veya dişi oluşunu, renk ve özelliklerini) O bilir. Hiçbir kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiçbir kimse hangi yerde öleceğini de bilemez...” (Lokmân 31/34) ayeti Berâ b. Mâlik hakkında inmiştir. Berâ bir gün Hz. Peygamber'e gelmiş ve topraklarının kuruyup kuraklaştığını, bu sebeple yağmurun ne zaman yağacağını, hamile olarak bırakıp geldiği hanımının ne doğuracağını, nerede öleceğini ve yarın ne yapacağını, kıyametin ne zaman kopacağını sormuş, işte bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyet-i kerîmeyi indirmiştir.³⁷

Haddâd birden fazla nüzûl sebebi rivayeti olan ayetlerin tefsirinde genellikle bu rivayetleri tercihsiz nakletmiştir. Örneğin Enfâl 8/20-21. ayetlerinin sebab-i nüzûlü hakkında ihtilaf bulunduğunu, İbn Cüreyh'e göre bunun münafıklar hakkında indiğini, Hasan-ı Basrî'nin ise bu ayetin ehl-i kitab hakkında indiğini söylediğini, müşrikler hakkında indiğini söyleyenlerin de olduğunu nakletmekle birlikte bunlardan birini tercihte bulunmamıştır.³⁸

³⁶ Haddâd, *Tefsîr*, V, 108.

³⁷ Haddâd, *Tefsîr*, V, 302.

³⁸ Haddâd, *Tefsîr*, III, 264.

V. Nâsîh-Mensûha İşaret Edilmesi

İslâm âlimleri neshin aklen caiz olduğu ve pratikte vuku bulduğu konusunda ittifak etmişler; ancak neshin Kur'ân'da vâki olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir.³⁹ Ehl-i sünnet ulemasının çoğu Kur'ân'da neshin var olduğu görüşündedirler. Bazıları ise neshin aklen caiz ve önceki şeriatlerde mevcut olduğunu kabul ederek, Kur'ân'ın kendinden önceki dinleri neshettiğini kabul etmişler; ancak Kur'ân'da neshin olmadığını ileri sürmüşlerdir. Haddâd tefsirinde bazı ayetlerin mensuh olduğunu ifade etmiştir. Örneğin Bakara süresinin 139⁴⁰ ve 217.⁴¹ ayetlerinin ve Mâide süresinin 13. ayetinin⁴², seyf ayetiyle (et-Tevbe 9/5) neshedildiğini ifade etmektedir.

Ebû Hanîfe başta olmak üzere Hanefî uleması ve çoğu kelamcı Kur'ân'ın Kur'ân'la neshi yanında Kur'ân'ın sünnetle neshinin de caiz olduğu görüşündedirler. İmâm Şâfî ise Kur'ân'ın sünnetle neshini kabul etmemektedir.⁴³ Hanefî fakihî olarak Haddâd'ın da ölmeden önce ana, baba ve yakın akrabaya vasiyet emrinin söz konusu olduğu Bakara 2/180. ayetinin tefsirinde, Kur'ân'ın sünnetle neshini caiz gördüğü anlaşılmaktadır. Haddâd, müfessirlerin çoğunun bu ayetin mensûh olduğu konusunda ittifak ettiklerini, ancak hangi delille neshedildiği konusunda ihtilaf ettiklerini ifade etmiştir. Naklettğine göre bazı müfessirler bu ayetin Nisâ süresindeki miras ayetleriyle mensûh olduğunu söylemişlerdir. Ona göre bu doğru değildir. Çünkü Allah Teâlâ, Nisâ süresindeki ayetlerde mirası, yapılan vasiyetten sonra farz kılmıştır ve doğru olan bu ayetin, Hz. Peygamber'in "Vârise vasiyyet yoktur."⁴⁴ kavliyle mensûh olmasıdır.

³⁹ es-Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Ta'lik: Mustafa Dib el-Buga), Dâru İbn Kesir, Dımaşk 2002/1422, II, 702; el-Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Salim (631/1233), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, [y.y., t.y.] (Kahire II 702; el-Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Salim (631/1233), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, (y.y., t.y.) Matbuatu Muhammed, Kahire 1968, III, 106.

⁴⁰ Haddâd, *Tefsîr*, I, 188.

⁴¹ Haddâd, *Tefsîr*, I, 317.

⁴² Haddâd, *Tefsîr*, II, 395.

⁴³ ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire 1362/1943, II, 133.

⁴⁴ Tirmizî, "Vesâyâ", 5; İbn Mâce, "Vesâyâ", 6.

Bu haber, her ne kadar âhâd rivayetlerden olsa da ümmet bunu kabulle karşılaşmış, böylece haber mütevâtir derecesine ulaşmıştır. Kur'ân'ın bu örnekte olduğu gibi sünnetle neshi caizdir.⁴⁵

VI. Tefsirde Dilbilimin Kullanımı

Kur'ân tefsirinin en önemli kaynaklarından biri Arap dili ve edebiyatıdır. Çünkü Kur'ân apaçık bir Arapça ile indirilmiştir.⁴⁶ O halde onu anlamamanın yollarından biri de Arap dilini iyi bilmektir. Tefsir uleması müfessirin bilmesi gereken ilimleri sıralarken öncelikle lugat, nahiv, sarf, iştikâk, meâni, bedî' ve beyân gibi dil bilimlerini saymışlar ve bu dili bütün incelikleriyle bilmeyen bir kimsenin Kur'ân-ı Kerim'i tefsir etmesini caiz görmemişlerdir.⁴⁷

A. Lugat

Haddâd'ın tefsiri tetkik edildiğinde ayetlerin tefsirine geçmeden önce genellikle kelimelerin anlamını kısaca izah ettiği, onların anlamını bazen doğrudan verdiği, bazen dилcilerden nakilde bulunarak açıkladığı görülmekte; kelimelerin anlamını bazen ayet ve hadisle, bazen de eski Arap şiiri ve Arap dilindeki kullanımlarla istişhâd ile açıkladığı; kelimelerin zıt anlamını verip karşıt anlamlı ve aslı Arapça olmayan kelimelere işaret ettiği görülmektedir. Örneğin İbrâhim süresinin 22. ayetinde geçen مُصْرَخ kelimesini açıklarken الاصراخ masdarının sözlükte, "yardım isteyene; yardım etmek" anlamında olduğunu⁴⁸ kısaca izah eder. O, kelimelerin anlamını bazen ayet ve hadisle, bazen de eski Arap şiiri ve Arap dilindeki kullanımlarla istişhâd ederek açıklamıştır. Örneğin Ra'd süresinin 37. ayetinde geçen حَكْم kelimesinin anlamını "Hüküm, iki şeyin arasını hikmetin gereğine göre ayırmaktır. Bazen hüküm, Allah Teâlâ'nın "... ve daha çocukken ona hüküm (:hikmet) verdik." (Meryem 19/12) kavlinde olduğu gibi hikmet manasındadır."⁴⁹ demek suretiyle Kur'ân'dan

⁴⁵ Haddâd, *Tefsîr*, I, 215-216.

⁴⁶ bk. Yûsuf 12/2; en-Nahl 16/103; eş-Şu'arâ 26/193-195; Fussilet 41/3; ez-Zuhruf 43/3.

⁴⁷ bk. es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 1209-1210; ez-Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Mektebetu Vehbe, Kahire 1985/1405, I, 255-256.

⁴⁸ Haddâd, *Tefsîr*, IV, 93.

⁴⁹ Haddâd, *Tefsîr*, IV, 80.

istişhad ederek açıklarken, A'râf süresinin 131. ayetinde geçen يطيروا kelimesini, "Hz. Peygamber, bir şeyi uğurlu saymayı sever, uğursuz saymayı hoş görmezdi." rivayetinde olduğu gibi "uğursuzluk" anlamında olduğunu hadisle istişhâd ederek açıklamaktadır.⁵⁰ Nahl süresinin 62. ayetinde geçen مفرطون kelimesini açıklarken, الفارط kelimesinin sözlük anlamının "suya önce gelen (القادم الى الماء)" anlamında olduğunu Hz. Peygamber'in, "Ben sizin aranızda Havz'a en önce varacak olanım."⁵¹ hadisiyle istişhâd ederek açıklamıştır.⁵²

Haddâd Bakara süresinin 226. ayetinde geçen الايلاء kelimesinin lugat manasının "yemin etmek" olduğunu, Şâir Küseyyir'in, "Az yemin eden, yeminini tutar. Eğer ondan bir yemin çıkmış ise o yeminini bozmaz." beytiyle istişhâd etmiştir.⁵³ Bazen kelimenin anlamını Arap dilindeki kullanımlarla açıklayan Haddâd, En'âm süresinin 87. ayetindeki وَاجْتَبَيْنَاهُمْ ifadesinin "Bu nebileri nübüvvetle ve ihlasla seçtik, onlarda peygamberlik özelliklerini topladık." anlamında olduğunu, bu ifadenin "جبيت الماء في الحوض واجتبيته في الحوض" (:Suyu havuzda topladım.)" sözünden alındığını söylemektedir.⁵⁴ Tevbe süresinin 83. ayetindeki الخالف kelimesinin "bozuk" anlamında olduğunu, Araplar'ın süt bozulduğu/kesildiği zaman خلف اللبن demelerinden alınmış olduğunu şeklinde açıklamaktadır.⁵⁵

Haddâd tefsirinde bazen kelimelerin zıt anlamına, bazen de karşıt anlamlı (ezdâd) kelimelere işaret etmiştir. Örneğin Fâtiha süresinin ilk ayetinin tefsirinde "hamd" ve "şükür" kelimelerinin benzer anlamda olduğunu ve aralarındaki anlam farklarını açıkladıktan sonra, "hamd"ın zıddının "zemm", "şükür" kelimesinin zıddının ise "küfrân" olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Bakara süresinin 228. ayetinde geçen قروء kelimesinin ise esmâ-i ezdâd'dan olduğunu açıklayarak القراء kelimesinin sözlükte hem "hayız" hem de "temizlik" anlam-

⁵⁰ Haddâd, *Tefsîr*, III, 192.

⁵¹ Buhârî, "Rikâk" 53, "Fiten", 1; Müslim, "Fedâil", 9, 25, 26, 31, 32; İbn Mâce, "Fiten", 5, "Zühd", 36; Ahmed b. Hanbel, I, 257, 384, II, 403, III, 18, 62.

⁵² Haddâd, *Tefsîr*, IV, 142.

⁵³ Haddâd, *Tefsîr*, I, 342.

⁵⁴ Haddâd, *Tefsîr*, III, 59.

⁵⁵ Haddâd, *Tefsîr*, III, 366.

⁵⁶ Haddâd, *Tefsîr*, I, 21.

larına gelen karşıt anlamlı isimlerden olması sebebiyle selefin bu mesele hakkında ihtilaf ettiklerine dair rivayetleri de nakletmektedir.”⁵⁷ Haddâd Sebe’ süresinin 33. ayetinde geçen وَأَسْرُوا النَّدَامَةَ kavlinin “Pişmanlığı içlerinde gizlediler. Çünkü pişmanlığın yeri kalptir.” manasında olduğu naklederek, bu kelimenin ezdâd lafızlardan olduğunu, kişinin bir şeyi gizlediği zamanda da onu ortaya çıkardığı zamanda da أُسْرٌ dendiğini belirtmektedir.⁵⁸

Tefsirinde kelimelerin lugat anlamlarını açıklamaya özen gösteren Haddâd, bazı kelimelerin asıllarına işaret etmektedir. Örneğin Tevbe süresinin 55. ayetinde geçen الزهق kelimesinin “bir şeyin zorlukla çıkması” anlamında olduğunu, kelimenin aslının ise الهلاك (:yok olmak) olduğunu söylemektedir.⁵⁹ Neml süresinin 65. ayetinde geçen أَيْ أَوَانٍ kelimesinin aslının ise أَوَانٍ şeklinde olduğunu, iki kelimenin birleştirilip tek bir edat yapıldığını ifade etmektedir.⁶⁰

Kur’ân-ı Kerîm Arapça'nın Kureyş lehçesiyle nazil olmakla birlikte diğer Arap lehçelerinden gelen veya yabancı dillerden alınıp Arapçalaştırılan kelimeler de ihtiva etmektedir. Ayrıca Kur’ân'da az kullanılmasından dolayı mânası yaygın olarak bilinmeyen, anlaşılması güç lafızlar da vardır. Kur’ân ilimleri arasında “Garîbü'l-Kur’ân” olarak isimlendirilen ilim dalı, Kur’ân'daki bu tür garîb kelimelerin açıklanmasını konu alır. Haddâd tefsirinde Arapça asıllı olmayan kelimeleri de açıklamıştır. Örneğin A'râf süresinin 136. ayetinde geçen اليم kelimesinin İbranice'de “deniz” anlamında olduğunu;⁶¹ Tevbe süresinin 114. ayetinde geçen أَوَاءٌ kelimesinin ise Habeş dilinde “mümin” anlamında olduğunu söyleyerek, Kur’ân'da Arapça dışında bir kelimenin olmasının caiz olmadığını söyleyenlere, bunun Habeş diline daha uygun olduğunun söyleneceğini ifade etmektedir.⁶² Ra'd 31. ayetinde geçen يَبْأَسُ kelimesini açıklarken, الالياس kelimesinin Naha' (النخع) dilinde “bilmek” anlamında olduğunu

⁵⁷ Haddâd, *Tefsîr*, I, 344-345.

⁵⁸ Haddâd, *Tefsîr*, V, 398.

⁵⁹ Haddâd, *Tefsîr*, III, 342.

⁶⁰ Haddâd, *Tefsîr*, V, 191.

⁶¹ Haddâd, *Tefsîr*, III, 197.

⁶² Haddâd, *Tefsîr*, III, 389.

ifade ederken,⁶³ Ra'd 29. ayetinde geçen طوبى kelimesinin Habeş dilinde cennetin ismi olduğunu belirtmektedir.⁶⁴

B. Sarf

Kur'ân tefsirinde sarf bilgisinin de önemli bir yeri vardır. Tefsirine bakıldığında Haddâd'ın kelimelerin vezinlerine, müenneslik ve müzekkerliklerine, müfred, tesniye ve cemî' oluşlarına işaret ettiği; bazı cemî' kelimelerin müfredlerini gösterdiği; kelimelerin i'lallerini yaptığı; bazen fiillerin mâzî, müzârî ve masdarlarına yer verdiği; bazen kelimelerin iştikâkını beyan ettiği görülmektedir. Örneğin Fâtır süresinin 37. ayetinde geçen يَصْطَرِحُونَ kelimesinin, الصراخ kökünden ifti'al babında olduğunu⁶⁵ ve En'âm süresinin 96. ayetinde geçen حُسْبَانًا kelimesinin de masdar olduğunu açıklamaktadır.⁶⁶

Haddâd zaman zaman kelimelerin i'lallerine temas etmektedir. Örneğin Mâide süresinin 48. ayetinde geçen مُهَيِّمِينَ kelimesinin aslının الامانة kelimesinden مَفْعِلٌ vezninde مُؤَيِّمِينَ olduğunu, Arapça'da ارقت الماء (: Suyu döktüm) derken, (hemze yerine "he" kullanılarak) هرق الماء denilmesi ve yine اياك yerine هياك ve هيهات yerine ايهات denmesi gibi he' nin (ه) hemzeye (أ) ibdâl edildiğini söylemiştir.⁶⁷ A'râf süresinin 41. ayetinde geçen غَوَاشٍ kelimesinin aslının zammeli "ya" ile غَوَاشِيٍّ olduğunu, ağırlığı sebebiyle zamme ve "ya" harfinin hazfedildiğini, zammenin ve "ya" harfinin gitmesine bedel olarak ن dahil edildiğini ifade etmiştir.⁶⁸

Haddâd, zaman zaman kelimelerin müfred, tesniye ve cemî' oluşlarına işaret etmiştir. Örneğin Hicr süresinin 10. ayetinde geçen الشيعية kelimesinin, شيعية kelimesinin cemisi olduğuna belirtmektedir.⁶⁹ Nahl süresinin 92. ayetindeki الانكاث kelimesinin النكث kelimesinin cemisi olduğunu,⁷⁰ Mâide süresinin 107. ayetindeki الاوليان kelimesinin müfredinin الاولى , cemisinin الأولون , müenne-

⁶³ Haddâd, *Tefsîr*, IV, 77.

⁶⁴ Haddâd, *Tefsîr*, IV, 75.

⁶⁵ Haddâd, *Tefsîr*, V, 423.

⁶⁶ Haddâd, *Tefsîr*, III, 67.

⁶⁷ Haddâd, *Tefsîr*, II, 430-431.

⁶⁸ Haddâd, *Tefsîr*, III, 144-145.

⁶⁹ Haddâd, *Tefsîr*, IV, 107.

⁷⁰ Haddâd, *Tefsîr*, IV, 153.

sinin الوُليَاء bunun cemisinin ise الوُليَّات olduğunu ifade etmektedir.⁷¹ Yine Kehf süresinin 31. ayetinde geçen أساور kelimesinin, سيوار kelimesinin cemisi olan أسورة kelimesinin cemisi (cem‘u‘l-cem) olduğuna işaret etmekte,⁷² A‘râf süresinin 205. ayetindeki لأصال kelimesini açıklarken ise الأصيل kelimesinin cemisinin أصلٌ olduğunu, أصالٌ ve أصائل kelimelerinin de ceminin cemisi (cem‘ul-cem) olduğunu ifade etmektedir.⁷³

Haddâd, bazen kelimelerin müennes ve müzekkerliklerine de işaret etmiştir. Örneğin A‘râf süresinin 56. ayetinde geçen قريـب kelimesinin müennes olarak gelmemesinin sebebini açıklarken الرحمة , العفو ve الغفران gibi kelimelerde hakikî müenneslik olmadığını, dolayısıyla müzekker veya müennes kullanımlarında muhayyerlik olduğunu ifade etmektedir.⁷⁴ Bakara süresinin 48. ayetinde geçen الشفاعة kelimesinin de hakikî müennes olmamasından söz etmektedir.⁷⁵

Haddâd‘ın kelimelerin iştikâkını beyan etmesine örnek olarak besmeleyi tefsiri gösterilebilir. Nitekim bismelenin başındaki الاسم kelimesinin iştikâkı hakkında ihtilaf edildiğini, fakat dilcilerin çoğunun الاسم kelimesinin yükseklik anlamındaki السُمُو kelimesinden müştâk olduğu görüşünde olduklarını nakletmektedir.⁷⁶

C. Nahiv

Haddâd tefsirinde nahvî tahliler de yapmıştır. Nitekim İbrâhîm süresinin 1. ayetinde geçen كتاب kelimesinin hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olduğu için merfû olduğunu ifade ederken bunun, öncesindeki الر kavlinin haberi olmasının da caiz olduğunu söylemiştir.⁷⁷ Haşr süresinin 9. ayetinde geçen “yurda yerleşen, imana sarılanlar” kavlinin mübtedâ, “kendilerine göç edip gelenleri severler” ifadesinin ise bunun haberi olduğunu belirtmektedir.⁷⁸

⁷¹ Haddâd, *Tefsîr*, II, 488.

⁷² Haddâd, *Tefsîr*, IV, 252.

⁷³ Haddâd, *Tefsîr*, III, 247.

⁷⁴ Haddâd, *Tefsîr*, III, 157.

⁷⁵ Haddâd, *Tefsîr*, I, 78.

⁷⁶ Haddâd, *Tefsîr*, I, 17.

⁷⁷ Haddâd, *Tefsîr*, IV, 85.

⁷⁸ Haddâd, *Tefsîr*, VI, 444.

En'âm süresinin 25. ayetindeki أَنْ يَفْقَهُوهُ kavlinin “onların anlamaması için...” manasında, mef'ûlun leh üzere mensup olduğunu ifade etmektedir.⁷⁹ Fâtır süresinin 43. ayetindeki اسْتَكْبَارًا kavlinin⁸⁰ ve Secde süresinin 16. ayetindeki طَمَعًا ve خَوْفًا kavlinin mef'ûlun leh oldukları için mensup olduğunu beyan eder.⁸¹ Haddâd Âl-i İmrân süresinin 154. ayetinde geçen نُعَاسًا kelimesinin أَمَنَةً kelimesinden bedel olduğunu,⁸² Zümer süresinin 23. ayetinde geçen كِتَابًا kelimesinin, ayetteki احسن الحديث kavlinde bedel olduğu için mensup olduğunu ifade etmektedir.⁸³ Mâide süresinin 95. ayetinde geçen هَدِيَا kelimesinin,⁸⁴ En'âm süresinin 71. ayetinde geçen حِيرَانٍ kelimesinin⁸⁵ ve 141. ayetindeki مُخْتَلِفًا kavlinin hal üzere mensup olduklarını söylemektedir.⁸⁶ Şuarâ süresinin 77. ayetinde geçen الا رب العالمين,⁸⁷ Nisâ süresinin 148. ayetindeki الا من ظلم kavlinin⁸⁸ ve En'âm süresinin 80. ayetindeki الْاَنْ اَنْ يَشَاءَ رَبِّي kavlinin⁸⁹ istisnâ-i münkati' olduklarını söylemektedir.

D. Belagat

Kur'ân'ın ihtiva ettiği manaların kavranabilmesi için Arap dili ve grameri yanında Arap edebiyatının ve belagatinin de iyi bilinmesi gerekir. Tefsirine belagat açısından bakıldığında Haddâd'ın mecazlar, meseller, istiâre ve teşbihler gibi Kur'ân'ın beyan özekliklerine işaret ederek bunları açıkladığı görülmektedir. Örneğin Allah Teala Ra'd süresinin 16. ayetinde “karanlık” ve “aydınlık” kelimelerini istiâre yoluyla küfür ve iman için kullanarak “hiç karanlıklarla aydınlık bir olur mu?” buyurmuştur. Haddâd bu ayetin tefsirinde, küfrün karanlıklara, imanın da nura teşbih edildiğini ifade etmektedir.⁹⁰ Benzer şekil-

⁷⁹ Haddâd, *Tefsîr*, III, 20.

⁸⁰ Haddâd, *Tefsîr*, V, 425.

⁸¹ Haddâd, *Tefsîr*, V, 311.

⁸² Haddâd, *Tefsîr*, II, 161.

⁸³ Haddâd, *Tefsîr*, VI, 98.

⁸⁴ Haddâd, *Tefsîr*, II, 475.

⁸⁵ Haddâd, *Tefsîr*, III, 49.

⁸⁶ Haddâd, *Tefsîr*, III, 97.

⁸⁷ Haddâd, *Tefsîr*, V, 137.

⁸⁸ Haddâd, *Tefsîr*, II, 344.

⁸⁹ Haddâd, *Tefsîr*, III, 57.

⁹⁰ Haddâd, *Tefsîr*, IV, 70.

de "...saçım başım ağardı." (Meryem 19/4) ayetindeki istiâreyi ise "اشتعال : İştîâl, ateşin şualarının yayılmasıdır. Bunun yaşlılık hakkında kullanılması, en güzel istiârelerdendir. Çünkü saçın ağarması, ateşin şualarının yayılması gibi başta yayılır." şeklinde açıklamaktadır.⁹¹

İsrâ süresinin 13. ayetindeki "Her insanın kuşunu (amel defterini) boynuna doladık, ..." ibaresinde yer alan طائر (:kuş) kelimesi, insanın ameli hakkında istiâre yoluyla kullanılmıştır. Kuş kelimesinin "amel" hakkında kullanılması- nın, Kur'ân'ın nazil olduğu dönemdeki Arapların inançları ve adetleriyle yakından ilgisi vardır. Araplar kuşların uçuşundan hareketle, gelecekte haber vermeyi kendilerine alışkanlık haline getirmişler ve bu alışkanlığı زجر olarak isimlendirmişlerdi. Buna göre kuşun soldan sağa doğru uçuşunu uğur sayıp, buna سانح adını vermişler; kuşun sağdan sola doğru uçuşunu da uğursuzluk saymışlar ve buna بارح adını vermişlerdi. Kuşların uçuşundan uğur veya uğursuzluğa dair yorumlar çıkaran Araplar, neticede hayrın ve şerrin kendisi- ne istiâre yoluyla طائر (: kuş) demişlerdir.⁹² Müfessirler bu ayette boynun söz konusu edilmesinin de gerdanlığın boyundan ayrılmadığı gibi, amelin de ayrılmayacağını anlatmak için kullanılan bir tabir olması sebebiyle olduğunu söylemektedirler.⁹³ Dolayısıyla ayetin manası "her insanın hayır veya şer türünden amellerini bir gerdanlık gibi onun boynuna dolarız." şeklinde olur. Haddâd da söz konusu ayetin "Her insanın işlediği hayrı ve şerri boynuna doladık, böylece amelinin karşılığını kendisine bağlı kıldık." manasında oldu- ğunu ifade etmekte ve "Ayette amelin, sağ taraftan gelip de kendisinden ha- yır/uğur beklenen kuşa ve sol taraftan gelip de kendisinden şer/uğursuzluk beklenen kuşa teşbihi vardır. Diğer azalara değil de boyna dolanmasına gelin-

⁹¹ Haddâd, *Tefsîr*, IV, 286.

⁹² ez-Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîrül-münîr fi'l-akide ve's-şeria ve'l-minhâc*, Dârü'l-Fikri'l-Muasır, Beyrut- Dımaşk Dârü'l-Fikr, 1991/1411, XV, 31.

⁹³ ez-Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim b. es-Seri b. Sehl (311/923), *Meâni'l-Kur'ân ve i'rabuhû* (thk. Abdülcelil Abduh Şelebi), Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1988, III, 230; ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (538/1144), *el-keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl* (tsh. Mustafa Hüseyin Ahmed), Matbaatü'l-İstikâme, Kahire 1365/1947, II, 652.

ce, bu ancak süs için takılan kolyenin veya kişiyi rencide eden tasmanın boyuna takılması sebebiyledir.” diyerek⁹⁴ ayetteki istiareye dikkat çekmektedir.

“*Elini boynuna asıp bağlama (cimri olma), hem de onu büsbütün açıp saçma.*” (el-İsrâ 17/29) ayetinin tefsirinde, Arapların “فلان قصير الباع (: filancanın eli kısadır)” diyerek cimriliği, “طويل اليدين (: elleri uzun)” diyerek cömertliği vasfettiklerini, Hz. Peygamber’in de eşlerine “sizden bana en çabuk kavuşacak olan, eli en uzun olandır.” buyurduğunu, onların en çok sadaka vereni olması sebebiyle bu kişinin Zeynep b. Cahş olduğunu naklederek ayetteki mecâzî ifadeyi açıklamaktadır.⁹⁵

“*Güzel memleketin bitkisi, Rabbinin izniyle çıkar; kötü olandan ise yararsız bitkiden başka bir şey çıkmaz...*” (el-A’râf 7/58) ayetinin tefsirinde İbn Abbâs’ın “Bu, Allah’ın mümin ve kâfir için kullandığı bir meseldir. Çünkü mümin, öğüdü iştirir, ondan faydalanır. Yağmurun güzel beldeye fayda vermesi gibi Kur’ân da ona fayda verir. Kafir ise öğüdü dinlemez ve itaat cinsinden bir amel işlemez.” dediğini naklederek⁹⁶ ayetteki mesele dikkat çekmektedir. “*Bizim âyetlerimizi yalanlayan ve onlara inanmaya tenezzül etmeyenler var ya, işte onlara göğün kapıları açılmayacak ve deve (veya halat) iğne deliğinden geçinceye kadar onlar cennete giremeyeceklerdir...*” (el-A’râf 7/40) ayetinin tefsirinde Haddâd, Arapların olumsuz bir şeyi tekid etmek istedikleri zaman “siyah karga beyaz olunca” veya “zift, süt ve yoğurt gibi beyazlaşınca” gibi ifadelerle bunu olması imkansız bir şeyle alakalandırmaları sebebiyle, bu ayetin kafirin cennete girme konusundaki ümitsizliğine delalet etme konusunda bir temsil olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷

VII. Kıraatlerin Kullanımı

Haddâd tefsirinde kıraat ilminden de istifade etmiş, zaman zaman imamların ve râvîlerin adlarını da zikrederek kıraat ihtilaflarına işaret etmiştir. Bazen farklı kıraat vecihlerinin bulunduğu kelimelerin irab durumlarını belirtmiş ve hususî mushaflardaki kıraatlere işaret etmiştir. Örneğin Mâide süresinin 60.

⁹⁴ Haddâd, *Tefsîr*, IV, 177.

⁹⁵ Haddâd, *Tefsîr*, IV, 184.

⁹⁶ Haddâd, *Tefsîr*, III, 158.

⁹⁷ Haddâd, *Tefsîr*, III, 144.

ayetindeki *وَعَبْدَ الطَّاغُوتِ* ibaresinde on farklı kıraat olduğunu söyleyerek bunları tek tek izah izah etmiş;⁹⁸ Fatiha süresinin 4. ayetindeki *مَالِك* kelimesini Asım ve Kisâî'nin elifle, diğer kıraat imamlarının ise elifsiz okuduklarını nakletmiştir.⁹⁹ “...يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ...: *Allah yolunda çarpışacaklar da öldürecekler ve öldürülecekler...*” (et-Tevbe 9/111) ayetindeki kıraat farklılıklarına ise şu şekilde yer vermiştir:

“Allah’ın ‘يُقَاتِلُونَ وَيُقْتَلُونَ’ kavlinin manası ‘onlar müşrikleri öldürürler veya müşrikler onları öldürür’ demektir. Kurrânın çoğu bu görüş üzeredir. Hamza ve Kisâî ise birinci kelimeyi ref ile ikinci kelimeyi nasb ile ‘يُقَاتِلُونَ وَيُقْتَلُونَ’ : öldürülür ve öldürürler’ şeklinde okumuşlardır. Hasan-ı Basrî de bu kıraati tercih etmiştir...”¹⁰⁰

VIII. Fıkhî İzahlar

Tefsîru'l-Haddâd’ın en çok dikkat çeken özelliklerinden biri de fıkhî yönüdür. Onun fıkhî hükümlerle ilgili açıklamalara oldukça geniş yer verdiği, en ihtilafli konuları bile çok basit, sade ve açık bir şekilde izah ettiği görülmektedir. Örneğin “...Eğer herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz; Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resulüne arz edin...” (en-Nisâ 4/59) ayetinin tefsirinde kitap, sünnet, icmâ ve kıyas gibi fıkhın temel kaynaklarından bahsederek şöyle demektedir:

“Bunun anlamı, ‘Helaller, haramlar veya şeriat ve ahkâmla ilgili bir konuda ihtilaf ederseniz, onu Allah’ın ve Rasulü’nün delillerine götürün’ demektir. Bu götürme de ancak kıyas ile istidlâl ve istihrâc edilerek olur. Çünkü kitabın nasındaki bilindiği ve kendisiyle amel edildiği zaman, bu “Kitaba götürmek” şeklinde ifade edilmez. Ancak ‘Nassa ittibâdır.’ denir. Ulema dışındakiler kitap ve sünnete götürmenin keyfiyetini, hadiselerle ilgili hükümlerin delillerini bilemezler. Allah’ın ‘Allah’a ve ahiret gününe inanıyorsanız’ kavlinde, muha-

⁹⁸ Haddâd, *Tefsîr*, II, 442-443.

⁹⁹ Haddâd, *Tefsîr*, I, 22-23.

¹⁰⁰ Haddâd, *Tefsîr*, III, 385.

lefet etmeye kasetmenin küfür olduğunun; kitap, sünnet ve icmâya ittibâ etmenin ise iman olduğunun beyanı vardır.”¹⁰¹

Benzer şekilde Haddâd her müçtehidin isabet eden olması sebebiyle “... Ölçü ve tartıyı adaletle yapın!...” (el-En’âm 6/152) ayetinin, ahkâmda ictihadın cevazı konusunda “asıl” olduğunu; insan ölçü ve tartıda ictihad ettiğinde, bunda biraz fazlalık veya noksanlık olsa bile, tüm gücünü sarfederek ictihad ettiği için Allah’ın onu bundan sorumlu tutmayacağını söylemektedir.¹⁰²

Kitap, İslâm hukuk literatüründe "Kur’ân" yerine kullanılan bir terimdir. Şer’î hükümlerin ilk ve temel kaynağı Kur’ân-ı Kerîm'dir. Kur’ân'da dînî hukuk sisteminin (şeriat) esasları açıklanmış; inanç, ibadet ve hukuk konuları genel hatları itibariyle belirtilmiştir. Haddâd zaman zaman Kur’ân’dan hükümler çıkarmıştır. Örneğin “...Sana bir de yetimlerden soruyorlar. De ki: Onlar hakkında yapacağınız bir ıslah, işlerine karışmamaktan daha hayırlıdır. Eğer onlara karışırsanız, onlar sizin kardeşlerinizdir...” (el-Bakara 2/220) ayetinin tefsirinde “Ayette ahkâmla ilgili meseleler vardır” diyerek, bu ayetin vasînin malını yetimin malıyla karıştırmasının, yetimin malını alım-satımla tasarruf edebilmesinin ve yetimin malını mudârebe (bir taraftan sermaye, diğer taraftan işletme olmak üzere oluşturulan emek-sermaye ortaklığı) için vermesinin cevazına; yetimin sanat ve ticaret öğrenmesi için ücretli çırak olarak verilmesinin ve kendisine din ve âdâp öğretecek ücretli bir öğretmen tutulmasının cevazına delalet ettiğini, çünkü bütün bunların ıslah türünden olduğunu anlatmaktadır.¹⁰³ Haddâd “Gemi, denizde çalışan bir kaç yoksula aitti. Onu kusurlu kılmak istedim, çünkü onların ilerisinde her sağlam gemiye zorla el koyan bir hükümdar vardı.” (el-Kehf 18/79) ayetinde ise vasînin maslahat gördüğü takdirde yetimin malını ayıplı duruma getirmesine delil olduğunu söylemektedir.¹⁰⁴

Haddâd, “Ağlayarak yüz üstü secdeye kapanırlar...” (el-İsrâ 17/109) ayetinde, namazda ağlamanın namazı bozmayacağına delil olduğunu ve Hz.

¹⁰¹ Haddâd, *Tefsîr*, II, 273.

¹⁰² Haddâd, *Tefsîr*, III, 107.

¹⁰³ Haddâd, *Tefsîr*, I, 325.

¹⁰⁴ Haddâd, *Tefsîr*, IV, 272.

Peygamber'in de namazda ağladığının rivayet edildiğini söyleyerek bunu sünnetten başka bir delille de desteklemektedir.¹⁰⁵

Sünnet Kur'ân'dan sonra fıkıhın ikinci ana kaynağıdır. Haddâd tefsirinde her fırsatta bu kaynağa da başvurmuştur. Örneğin "...*Avcı hayvanların sizin için tuttuklarını yiyin ve üzerine Allah'ın adını anın.*" (el-Mâide 5/4) ayetinde geçen "Üzerine Allah'ın adını anın." ifadesinin, "(Avcı hayvanı) salarken" anlamında olduğunu söyleyerek, buna Hz. Peygamber'in Adıyy b. Hatim'e söylediği "Eğitilmiş av köpeğini salıp da Allah'ın adını zikrettiğinde, (ondan) ye! Eğer köpek avdan yerse, ondan yeme! Çünkü o, avı kendisi için tutmuştur."¹⁰⁶ hadisini delil getirmiştir.¹⁰⁷ Haddâd "*Allah size evlatlarınızın miras taksimini şöyle emrediyor:..... Bu paylar, ölenin borçları ödenip, vasiyeti de yerine getirildikten sonra hak sahiplerine verilir...*" (en-Nisâ 4/11) ayetinin tefsirinde ise Hz. Peygamber'in borcun vasiyetten önce ödenmesine hükmettiğinin rivayet edildiğini ve ümmetin bu konuda icmâsı olduğunu söylemektedir.¹⁰⁸

Fıkıh usulünde "kıyas", "Kitab, sünnet veya icmâda hükmü bulunmayan meseleye, aralarındaki illet birliği sebebiyle, bu kaynaklardan birinde yer alan meselenin hükmünü vermek" demektir.¹⁰⁹ Başka bir tabirle kıyas, "hakkında açık hüküm bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak özelliğe veya benzerliğe dayanarak hükmü açıkça belirtilen meseleye göre belirlemek" anlamına gelir.¹¹⁰ İslâm hukukçularının büyük çoğunluğu, kıyasın şer'î-âmelî hükümlerin bilinmesini sağlayan bir delil ve İslâm hukukunun esaslarından biri olduğu hususunda fikir birliği etmişlerdir. Haddâd da "*Doğrusu Allah katında İsa'nın (yaratılışındaki) durumu, Âdem'in durumu gibidir; onu toprak-*

¹⁰⁵ Haddâd, *Tefsîr*, IV, 226.

¹⁰⁶ Müslim, "Sayd", 3; Tirmizî, "Sayd", 6.

¹⁰⁷ Haddâd, *Tefsîr*, II, 378

¹⁰⁸ Haddâd, *Tefsîr*, II, 217.

¹⁰⁹ et-Tehânevî, Muhammed b. A'la b. Ali el-Fârûkî el-Hanefî (1158/1745), *Mevsûâtu keşşâfi istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm* (ed. Refik el-Acem, thk. Ali Dahruc, çev.ler Corc Zeynati, Abdullah Halidi), Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], Beyrut 1996, II, 1353; Şa'ban, Zekiyyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları : Usulü'l-fikh* (trc. İbrahim Kafi Dönmez), TDV, Ankara 1990, s. 110.

¹¹⁰ H. Yunus Apaydın, "Kıyas", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 529.

tan yarattı, sonra ona "ol!" dedi, o da oluverdi." (Âl-i İmrân 3/59) ayetinin, kıyasın sıhhatine delil olduğunu anlatmaktadır.¹¹¹

Nisâ süresinin 11. ayetinde Yüce Allah, tek bir kıza mirasın yarısını, ikiden fazla olanlara da üçte ikisini vermiş bulunmaktadır. Ancak iki kız çocuğunun miras payı, Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilmemiştir. İki kız çocuğuna mirasın üçte ikisini veren ilim adamları, bunun delilinin ne olduğu hususunda bir takım açıklamalarda bulunmuşlardır. Bazılarına göre bu hususta delil icmâ'dır. Bazılarına göre ise iki kız çocuğuna mirasın üçte ikisi, ayette zikredilen iki kız kardeşe kıyâsen verilmiştir. Çünkü Yüce Allah "*Eğer çocuğu bulunmayıp da kız kardeşi bulunan bir erkek ölürse bıraktığının yarısı kız kardeşe kalır. Eğer kız kardeşler iki (veya daha fazla) ise erkek kardeşin bıraktığının üçte ikisini alırlar,*" (en-Nisâ 4/176) buyurmaktadır. İşte burada üçte ikilik paya ortak olmak noktasında iki kız çocuğu da iki kız kardeş gibi değerlendirilmiş, kızlar iki tane olduğunda kendilerine mirasın üçte ikisi verilmiştir.¹¹² Haddâd da ayette zikredilen iki kız kardeşe kıyas ederek iki kız çocuğuna mirasın üçte ikisinin verildiği, yine bu ayetteki kızlara kıyas ederek bütün kız kardeşlere üçte iki verildiğini söyleyerek bu meselede kıyasla hükmetmiştir.¹¹³

Haddâd, ahkâm ayetlerinin tefsirinde, ayetin içerdiği hükmü pek çok yönleriyle birlikte ele alarak teferruatlı olarak açıklamakta ve ihtilafli meselelerde öncelikle Ebû Hanife ve arkadaşlarının, bazen de diğer mezhep imamlarının görüşlerini aktarmaktadır. Örneğin abdestin farzlarının sıralandığı, "*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman, yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayın. Başlarınızı meshedin, iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın....*" (el-Mâide 5/6) ayetinin tefsirinde kulakların nasıl meshedileceğini ayrıntılarıyla anlatarak bunun, hakkında ihtilaf olmayan bir sünnet olduğunu, ancak ulemanın bunların mesh şekli konusunda ihtilaf ettiklerini ifade etmektedir. Haddâd'ın naklettiğine göre Hz. Peygamber'in başını ve iki kulağını aynı su ile meshettiği rivayet edildiği için Hanefiler kulakların içinin ve dışının

¹¹¹ Haddâd, *Tefsîr*, II, 68.

¹¹² el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (tsh. Ahmed Abdülalim Berduni), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire 1967, V, 63.

¹¹³ Haddâd, *Tefsîr*, II, 216.

başla birlikte tek/aynı su ile meshedileceğini söylemişlerdir. Bazı rivayetlerde de başını meshettiği, işaret parmaklarıyla kulaklarını tuttuktan sonra “İki kulak baştandır.” buyurduğu yer aldığından İmam Şâfiî de iki uzvun (iki kulağın), münferit olduklarını, üç ayrı su ile üçer defa meshedileceklerini söylemiştir. Kulakların yüze yakın olan dış kısımlarının yüzle birlikte yıkılacağı, başa yakın olan içlerinin ise başla beraber meshedileceği görüşünde olan fakihlerden de bahseden Haddâd, boynu meshetme konusunda Hz. Peygamber’in başının önünü ve arkasını meshettiğinin ve insanların da bu şekilde yaptığının rivayet edilmesi sebebiyle bunun da sünnet veya müstehab olmasının muhtemel olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁴

Kur’ân-ı Kerim’de “*Hac ve umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer bunlardan alıkonulursanız, o zaman kolayınıza gelen bir kurban gönderin...*” (el-Bakara 2/196) ayetinde hac ve umrenin tamamlanması emredilmekle birlikte ilim adamları, haccın farzietini ittifakla kabul ederken, umre hakkında farklı görüşlere sahiptirler. Şafiîler ile Hanbelîler’e göre Allah Teâlâ’nın “*Hac ve umreyi de Allah için tamamlayın.*”, “*Kim hac zamanına kadar umreden faydalanmak isterse kolayına gelen bir kurbandan kessin.*”, “*Şüphe yok ki Safa ile Merve Allah’ın alametlerindedir. Haccedip umre yapan kimselerin onları tavaf etmesinde kendisi için bir vebal yoktur.*” (el-Bakara 2/158) buyrukları gereğince, umre de hac gibi vâcib (farz)dir. Mâlikîler’le Hanefîler’in görüşüne göre ise umre bir sünnettir. Çünkü Allah’ın haccı farz kılmış olduğu ayetlerin hiçbirinde umre söz konusu edilmemektedir.¹¹⁵ Haddâd bu ayetin tefsirinde selef ulemasının, umrenin vücûbiyeti konusunda ihtilaf ettiğinden söz etmektedir. Haddâd’ın aktardığına göre İbn Mes’ûd, Şa’bî, İbrahim en-Nehâî gibi sahabe ve tâbiûn ulemasının, umrenin nafîle olduğu görüşünde oldukları nakledilmiş; Ebû Hanîfe ve arkadaşları ile İmâm Mâlik de bu görüşü benimsemişlerdir. Hz. Âişe, İbn Abbâs, Abdullah b. Ömer ve Mücâhid’den ise bunun vacip olduğu görüşünde olduklarına dair rivayetler gelmiştir ve Şâfiî de bu görüştedir. Haddâd umrenin hükmüne dair farklı görüşleri bu şekilde naklettikten sonra İmâm Şafiî’nin ve onun dayandığı selef âlimlerinin, umrenin

¹¹⁴ Haddâd, *Tefsîr*, II, 385.

¹¹⁵ Zuhaylî, *et-Tefsîrü'l-münîr*, II, 197-198.

vacip olduğuna dair görüşlerini tenkit ederek ayette umrenin vücûbuna dair bir delil olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁶

Haddâd Mâide süresinin 38. ayetinin tefsirinde, çalınan eşyanın hırsızın elinin kesilmesini gerektiren miktarı konusunda fukahânın ihtilafı görüşlerini şu şekilde nakletmektedir:

“Ayetin zâhiri, çaldığı az da olsa çok da olsa hırsızın elinin kesilmesini gerektirir.’ görüşü, Hâricilere aittir. Ancak Hz. Peygamber’in, ‘On dirhemden daha az olanda el kesme yoktur.’ dediği rivayetleri gelmiştir ve (Hanefî) arkadaşlarımız da bunu benimsemişlerdir. Ali b. Ebî Tâlib ve Abdullah b. Mes’ud’dan bizim görüşümüzün benzeri rivayet edilmiştir. Ömer (r.a.) da ‘Beş (parmaklı el), ancak beş (dirhem)den dolayı kesilir.’ demiştir. Hz. Âişe de, elin ancak çeyrek dinarda kesilebileceğini söylemiştir. Şâfi’nin de görüşü budur. Abdullah b. Ömer ise nisabın üç dirhem olduğunu söylemiştir.”¹¹⁷

IX. Kelâmî İzahlar

Haddâd tefsirinde kelâmî meselelere de yer vermiş ve onları Ehl-i sünnet itikadı çerçevesinde yorumlamaya çalışmıştır. Örneğin “*Onlar, ancak Allah’ın buluttan gölgeler içinde meleklerle beraber kendilerine gelip de işlerinin bitirilivermesini mi bekliyorlar?*” (el-Bakara 2/210) ayetinin tefsirinde ihlilafı yorumları aktarmıştır. Haddâd’a göre insanlar bu ayetin tevilinde ihtilaf ederek dört fırkaya ayrılmışlardır. Birinci fırka ayeti zâhiri üzere tevil etmiş ve Allah’ı, mekandan mekana geçiş olan “gelmek”le vafetmişlerdir. Bu kabul edilemez bir görüştür. İkinci fırka ise ‘ityân’ kavlini lafzın zâhirini aşmayacak şekilde mücmel olarak tefsir etmiş ve “Allah keyfiyetsiz olarak nasıl dilerse öyle gelir” demişlerdir. Bu sorunsuz bir görüştür. Ehl-i sünnet ve’l-cemaatten olan üçüncü fırka bu ayeti tefsir etmemiş ve “Biz ayetin zâhirine inanırız. Manasındaki iştibâh ve teşbihten dolayı onun derinliklerine dalmaktan kendimizi alıkoyarız.” demiştir. Ehl-i sünnet ve’l-cemaatten olan dördüncü fırka bunun gibi müteşâbih ayetleri muhkem ayetlere döndürerek tefsir etmiş ve bu ayetin “Kâfirler, kendilerine hucdetin kâim olmasından sonra ancak Allah’ın emrinin veya hesabın gelmesini beklerler.” anlamında olduğunu söylemişlerdir. Çünkü

¹¹⁶ Haddâd, *Tefsîr*, I, 278.

¹¹⁷ Haddâd, *Tefsîr*, II, 417.

cisimlerin ve sonradan var olanların sıfatları olması sebebiyle gitme, gelme, yer değiştirme (*intikâl*) ve yerinden ayrılıp gitme (*zevâl*) gibi sıfatların Allah için caiz olmadığına delalet kaim olduğu halde, “ityân” lafzı ‘gelmek’te lafzın hakikatine ve emrin gelmesine ihtimalli olan müteşâbih bir lafızdır; Allah ise bundan münezzehtir. Yani “ityân” lafzı kendi içerisinde müteşâbih olduğundan onu muhkeme döndürmek vacip olur.¹¹⁸

İtikâdî meselelerde ihtilafı görüşler arasındaki tercihleri incelendiğinde müfessirin Mâtürîdî olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin “*Sizden de her kim, dininden döner ve kâfir olarak can verirse artık onların bütün amelleri, dünyada ve ahirette boşa gitmiştir...*” (el-Bakara 2/217) ayetinin tefsirinde bu durum ortaya çıkmaktadır. Zira irtidât eden müminin tekrar İslâm’a dönmesi halinde irtidât ile boşa giden amellerinin geri gelip gelmeyeceği meselesi Eş’arîler ile Mâtürîdîler arasındaki ihtilafı konulardan biridir. Mâtürîdîlere göre irtidât eden mümin sonradan tekrar İslâm’a dönse, irtidâdla boşa giden amelleri geri gelmez. Eş’ariyye’ye göre ise geri gelir.¹¹⁹ Haddâd’ın söz konusu ayetin tefsirindeki yorumu, konuyu Mâtürîdîlik çerçevesinde değerlendirdiği göstermektedir:

“Eğer, ‘İrtidâtın kendisi, eda ettiği haccı iptal edecek kadar ameli boşa çıkarıyorsa, Allah Teâlâ’nın ‘kâfir olarak can verirse’ kavlinin ne faydası vardır?’ denirse ona şöyle denir: ‘Allah Teâlâ ancak geçmişte amellerinin boşa gitmesine yönelik bir işi değil, bu ayette ahiret işini zikretmiştir. Çünkü mürtedin durumundan İslâm’a, tevbe ve salih amele döndüğünde ve bu hal üzere öldüğünde ahirette cezalandırılmayacağı malumdur. Sonra Allah Teâlâ bu ayette dünya ve ahiretle ilgili olanlarda, sevabı ebedi azaba dönecek kadar amelin boşa gitmesini bir arada zikrettiğinde, küfr üzere ölmesini de aynı şekilde şart koşmuştur.’¹²⁰

Haddâd zaman zaman itikâdî mezheplerin farklı görüşlerini de nakletmiştir. Örneğin Nisâ süresinin 93. ayetini tefsirinde, mümini öldürenin cezası ve

¹¹⁸ Haddâd, *Tefsîr*, I, 302-303.

¹¹⁹ Taftazânî, Sa’deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah (792/1390), *Kelam İlmi ve İslam Akâidi : Şerhü'l-Akâid* (haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 43.

¹²⁰ Haddâd, *Tefsîr*, I, 317.

dinden çıkıp çıkmayacağı, müminin cehennemde ebedi kalıp kalmayacağı konusunda Mutezile, Mürcie, Ehl-i Sünnetin ve Haricilerin ihtilafı görüşlerini naklederek, bunlardan birini tercih ederek kendi görüşünü açıklamıştır.¹²¹

X. İşârî Tefsir Rivayetlerinin Kullanımı

Haddâd'ın tefsirinde göze çarpan özelliklerden biri de “ehl-i işâre şöyle demiştir” diyerek sûfîlerin tefsir rivayetlerini nakletmesidir. Örneğin “...*İşte onlara Allah rahmet edecektir.*” (et-Tevbe 9/71) ayetinin tefsirinde şöyle demektedir: “Bir kısım ehl-i işâre'den şöyle rivayet edilmiştir: ‘Allah (azze ve celle) müminlere şu beş yerde rahmet edecektir: 1.Ölüm esnasında ve can çekişirken 2. Kabirde ve onun karanlıklarında 3. Amel defterlerinin okunması ve pişmanlıklar esnasında 4. Amellerin tartılması ve nedâmet esnasında 5. Allah Teâlâ'nın önünde durdurulup sorguya çekilmesi sırasında.’”¹²² Haddâd, “...*Herkesin kazandığı yalnız kendisine aittir...*” (el-En'âm 6/164) ayetini de şöyle tefsir etmektedir:

“İşâret ehli şöyle demiştir: Herkesin kazandığı hayır ve şer, ancak kendisine aittir. Şerre gelince, kişi ondan sorumludur. Hayra gelince, onda kişiden istenen, niyetinin düzgünlüğü ve gösterişten, kendini beğenmeden ve kendiyle övünmeden uzak durmasıdır.”¹²³

Haddâd, “Ey iman edenler! Sabredin, düşmanlarınıza karşı sebat gösterin, nöbet bekleyin, Allah'tan gereğince korkun ki, kurtuluşa eresiniz.” (Âl-i İmrân 3/200) ayetinin tefsirinde meşhur sûfî Serî es-Sekatî'nin (252/865), “Selameti ümit ederek dünyaya sabredin. Savaş anında sebat ve istikametle sabredin. Nefs-i levvâme'nin heveslerine karşı nöbet tutun. Sizi pişmanlığa sevkedecek şeylerden sakının!” dediğini nakletmektedir.¹²⁴ Aynı ayetin tefsirinde Ca'fer es-Sâdık'tan gelen bir rivayeti şu şekilde nakletmektedir:

“Ca'fer es-Sâdık'ın (r.a.) bu ayetin manası hakkında şöyle dediği rivayet edilmiştir: ‘Günahlardan (uzak kalmaya) sabredin. Taatler(i yapmaya) sebat gös-

¹²¹ Haddâd, *Tefsîr*, II, 298.

¹²² Haddâd, *Tefsîr*, III, 356.

¹²³ Haddâd, *Tefsîr*, III, 117.

¹²⁴ Haddâd, *Tefsîr*, II, 197-198.

terin. Sıdk ehlinin mevkilerine ulaşabilmek için, ruhlarla müşahede ile rabita yapın ve Allah'tan korkun. Çünkü o yerler felah mahallidir.”¹²⁵

Sonuç

Ebû Bekir el-Haddâd'ın *Tefsîru'l-Haddâd* ismiyle meşhur *Keşfü't-tenzil fi tahkiki'l-mebâhis ve't-te'vil* isimli eseri rivayet ağırlıklı bir tefsirdir. Ancak eser telif edildiği dönemin mevcut rivayet tefsirlerden çok farklı bir metod ve muhtevaya sahip değildir. Müfessir Kur'an'ı başından sonuna kadar tefsir etmiş; bu tefsir işlemi Kur'an'ın Kur'an'la, sünnetle ve sahabe sözü ile tefsirine önem vermiş; fakat rivayet malzemesini senedsiz ve tenkitsiz olarak nakletmiştir. Bunun yanı sıra Kur'an'ın dil bilimleriyle tefsirini ihmal etmemiştir. Eserinde kelâmî meselelere Ehl-i sünnet anlayışı çerçevesinde temas eden Haddâd'ın tefsirinin muhteva ve metod açısından en çok dikkat çeken özelliklerinden biri onun fıkıh yönüdür. Haddâd, tefsirinde ahkâm ayetlerinin açıklanmasına geniş bir şekilde yer vermiş; ihtilafli meselelerde öncelikli olarak Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının, bazen de diğer mezhep imamlarının görüşlerini aktarmıştır. Eser tam anlamıyla Hanefî fikhını ihtiva etmekle birlikte, diğer mezheplerin Hanefî fikhına muhalif görüşlerine de değinmektedir. Haddâd'ın Kur'an ve sünnet dışında icmâ, kıyas, şer'u men kablenâ gibi dinî delillerin gereğine ve önemine temas ederek bunların cevazına dair ayetlerden deliller çıkarması, fıkıh usulü açısından da tefsirin değerini ortaya koymaktadır.

Kaynakça:

- el-Âmidî, Ebû'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Salim (631/1233), *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, [y.y. , t.y.] (Kahire : Matbaatu Muhammed 1968).
- Apaydın, H. Yunus, “Kıyas”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 529.
- el-Habeşi, Abdullah Muhammed, *Mesâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, Beyrut: Matbaa-tü'l-Asriyye, 1988, s. 214.
- el-Haddâd, Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed el-Yemenî (800/1398), *Tefsîru'l-Haddâd: Keşfü't-tenzil fi tahkiki'l-mebâhis ve't-te'vil* (thk. Muhammed İbrahim Yahya), I-VII, Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2003.
- Koçak, Yavuz, *Ebû Bekir el-Haddâd'ın Tefsirinde Uyguladığı Yöntem*, (yüksek lisans tezi, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü 2005)

¹²⁵ Haddâd, *Tefsîr*, II, 198.

- el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* (tsh. Ahmed Abdülalim Berdunî), Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967.
- Özmen, Ferihan, "Ebû Bekir el-Haddâd ve Tefsir Kaynakları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2013), 15 (28), s. 43-63.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an, Tefsir ve Usul Üzerine Problemler, Tespitler, Teklifler*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- er-Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer (606/1209), *et-Tefsîrü'l-kebir (Mefâtihi'l-gayb)*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1934.
- Sifil, Ebû Bekir, "Haddâd, Ebû Bekir", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIV, 553.
- es-Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an* (ta'lik Mustafa Dib el-Buga), Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 2002/1422.
- Şa'ban, Zekiyyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları: Usulü'l-fikh* (trc. İbrahim Kafi Dönmez), Ankara: TDV, 1990.
- Taftazânî, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah (792/1390), *Kelam İlmi ve İslam Akâidi : Şerhü'l-Akâid* (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları, 1982.
- et-Tehânevî, Muhammed b. A'la b. Ali el-Fârûkî el-Hanefî (1158/1745), *Mevsûâtü keşşâfi istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm* (ed. Refik el-Acem, thk. Ali Dahruc, çev.ler Corc Zeynati, Abdullah Halidi), Beyrut: Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], 1996.
- Yahyâ, Muhammed İbrâhim, *el-Medhal ilâ tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerim: el-Haddâd nemûzenen*, Beyrut: Dârü'l-Medari'l-İslâmî, 2002, s. 347.
- ez-Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim b. es-Seri b. Sehl (311/923), *Meâni'l-Kur'an ve i'rabuhû* (thk. Abdülcelil Abduh Şelebi), Beyrut: Alemül-Kütüb, 1988.
- ez-Zehabî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1985/1405.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (538/1144), *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl* (tsh. Mustafa Hüseyin Ahmed), Kahire: Matbaatü'l-İstikâme, 1365/1947.
- ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'an*, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1362/1943.
- ez-Ziriklî, Hayreddin (1396/1976), *el-A'lâm : kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1992, II, 67.
- ez-Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîrü'l-münir fi'l-akîde ve's-şeria ve'l-minhâc*, Beyrut- Dımaşk: Dârü'l-Fikri'l-Muasır, Dârü'l-Fikr, 1991/1411.